

Stefan Dmitruk

Białystok

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5591-5468>

Szacunkowe straty demograficzne miast guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915

Streszczenie: Celem publikacji jest próba oszacowanie strat ludności cywilnej w miastach guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915. Podstawę źródłową stanowią oficjalne rosyjskie dane statystyczne. W badaniu wykorzystano metodę statystyczną oraz analizę prezentowanych danych. Tekst jest punktem wyjścia do dalszej analizy przyczyn i skutków zmian demograficznych na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem guberni grodzieńskiej.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, gubernia grodzieńska, uchodźstwo, deportacje, ludność cywilna

Wstęp

Oszacowanie strat demograficznych guberni grodzieńskiej podczas I wojny światowej to złożony wątek badawczy. Trwająca od sierpnia 1914 r. Wielka Wojna wpłynęła na zmiany demograficzne ludności zamieszkującej ziemie polskie. Problem statystyki i oszacowania strat demograficznych ludności cywilnej z okresu I wojny światowej w polskiej historiografii był podejmowany ogólnikowo. Polscy naukowcy koncentrowali się na zagadnieniu zmian demograficznych w guberniach Królestwa Polskiego¹, ale nie zbadali tego problemu dla guberni zachodnich Rosji². Określenie strat mieszkańców

¹ I. Gieysztorowa, *Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 1980, t. 12, s. 179–190; J. Łukaszewicz, *Zaludnienie ziem polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 2005, t. 26, s. 145–156; T. Stpicyński, *Ludność ziem polskich podczas I wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, „Przeszość Demograficzna Polski”, 1997, t. 20, s. 73–93; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005, s. 411. Badania polskich historyków mają charakter ogólny. Koncentrują się na ziemiach wchodzących w skład Królestwa Polskiego. Należy zwrócić uwagę na to, że rosyjskie gubernie zachodnie charakteryzowały się odmienną specyfiką demograficzno-społeczną od Królestwa Polskiego.

² Pod pojęciem guberni zachodnich rozumiem jednostki administracyjne Rosji wchodzące do 1912 r. w skład Kraju Północno-Zachodniego i Południowo-Zachodniego oraz Królestwa Polskiego.

guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915 może stanowić punkt wyjścia do dalszych analiz związanych ze zmianami demograficznymi tego terenu po 1915 r., czyli ewakuacji ludności w głąb Rosji.

Szkic to próba odpowiedzi na postulat badawczy Bartosza Ogórka. Krakowski historyk zasugerował oszacowanie strat demograficznych podczas I wojny światowej na poziomie regionalnym z uwzględnieniem braku możliwości ustalenia precyzyjnych danych³. Celem artykułu jest szacunek strat ludności guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915 w oparciu o oficjalne statystyczne dane rosyjskie. Nie zachowały się szczegółowe drukowane dane statystyczne dotyczące guberni grodzieńskiej z pierwszego roku Wielkiej Wojny. W 1914 i 1915 r. władze rosyjskie opublikowały oficjalną statystykę związaną z populacją miast i miasteczek tytułowej jednostki administracyjnej⁴. W 1980 r. Irena Gieysztorowa wnioskuje o ponowne zbadanie drukowanych rosyjskich źródeł statystycznych⁵. Uwaga badaczki pozostaje w dalszym ciągu aktualna, ponieważ statystyczny materiał archiwalny wytworzony na terenie zachodnich guberni rosyjskich w ciągu I i II wojny światowej uległ znacznym zniszczeniom.

Ogólna charakterystyka demograficzna guberni grodzieńskiej przed wybuchem I wojny światowej

Przed 1914 r. gubernia grodzieńska, pod kątem administracyjnym, dzieliła się na 9 powiatów: sokólski, białostocki, brzeski, grodzieński, bielski, wołkowyski, prużański, kobryński, słonimski. Cztery z nich – powiaty sokólski, białostocki, bielski, brzeski – były położone na zachodzie guberni. W centrum znajdowały się powiaty grodzieński, wołkowyski i prużański, a powiaty kobryński i słonimski sąsiadowały na wschodzie z gubernią mińską. Omawiana jednostka administracyjna obejmowała 38.647 km²⁶.

Przed wybuchem I wojny światowej, według Centralnego Komitetu Statystycznego Rosji, w guberni grodzieńskiej mieszkało 2.094.300 osób, z czego 1.063.900 kobiet i 1.030.400 mężczyzn (zobacz: Aneks. Tabela 1). Współczynnik maskulinizacji wynosił 103,3, a gęstość zaludnienia – 54,3 os./ km². Pierwszy ze wskaźników był poniżej

³ B. Ogórek, *Terytorialne zróżnicowanie demograficznych skutków I wojny światowej w populacji II Rzeczypospolitej*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, t. 20, *Studia i materiały do dziejów społecznych Polski w latach 1914–1918*, red. K. Sierakowska, Warszawa 2018, s. 319–320.

⁴ „Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1914 god”, Grodno 1913, ch. II, s. 9–10; „Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1915 god”, Grodno 1916, ch. II, s. 7–8.

⁵ E. Kaczyńska, *Gubernia suwalska w świetle oficjalnych danych statystycznych w latach 1866–1914*, [w:] *Studia i Materiały do Dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 283–316; I. Gieysztorowa, op. cit., s. 179–190.

⁶ E. Maliszewski, *Przewodnik po guberni grodzieńskiej. Zarys statystyczno-opisowy (z mapką)*, Warszawa 1919, s. 3–4. A. Gawryszewski, op. cit., s. 18.

normy⁷, ale w trzech powiatach – grodzieńskim, brzeskim i białostockim – ją przekroczył. Nadwyżka mężczyzn występowała w powiatach brzeskim i białostockim. To ostatnie zjawisko wynikało z koncentracji ludności w największych miastach gubernialnych – Grodnie, Białymstoku i Brześciu nad Bugiem (dalej: Brześć).

Położenie geograficzne guberni grodzieńskiej wpływało na gęstość zaludnienia. Na jej terenie rozciągały się duże kompleksy leśne, czyli Puszcze: Białowieska, Kny-szyńska i Grodzieńska oraz spory obszar bagien poleskich. Piaski i gliny pokrywały 70% powierzchni guberni, a 4% powierzchni było czarnoziemami⁸. W związku z warunkami geograficznymi oraz brakiem naturalnych surowców około 70% ludności zajmowało się rolnictwem, a około 12% ludzi utrzymywało się z pracy w przemyśle⁹.

Cechą charakterystyczną guberni grodzieńskiej była jej wielowyznaniowość. W 1914 r. gubernię zamieszkiwało 57,5% osób wyznania prawosławnego, 24,0% wyznania rzymsko-katolickiego, 17,3% ludności żydowskiej, 0,8% protestantów i 0,4% muzułmanów¹⁰. Należy zaznaczyć, że ludność żydowska w 1914 r. stanowiła łącznie 58,3% mieszkańców wszystkich miast i miasteczek omawianej jednostki administracyjnej¹¹.

Czynniki demograficzne i geograficzne wpłynęły na zurbanizowanie guberni grodzieńskiej. Przed I wojną światową na jej terenie było 82 miast i miasteczek (zobacz: Aneks. Tabela 2). W trzech miastach liczba ludności przekroczyła 50.000 (Białystok, Grodno, Brześć). Słonim, Prużanę, Wołkowysk i Kobryń zasiedlało od 10.000 do 25.000 ludzi. 18 miast liczyło od 5.000 do 10.000 mieszkańców, 6 miast miało poniżej 1.000 osób. W 55 miastach liczba mieszkańców wahała się w przedziale 1.000 do 5.000 ludzi. Przed wybuchem I wojny światowej w miastach guberni grodzieńskiej mieszkało 534.489 osób, czyli 25,5% wszystkich mieszkańców jednostki administracyjnej. Analiza liczebności miast potwierdza słabe zurbanizowanie guberni grodzieńskiej.

Oficjalna statystyka strat demograficznych

Wybuch I wojny światowej wpłynął na zmiany demograficzne w guberni grodzieńskiej. W pierwszym roku Wielkiej Wojny wszystkie miasta straciły 69.193 osoby, czyli 12,95% mieszkańców sprzed wybuchu konfliktu (szczegóły zob.: Aneks. Tabela 2). Ogólna procentowa strata – uwzględniając bieżące uzupełnienia armii rosyjskiej (patrz niżej) – nie wskazuje na duże ubytki demograficzne na terenie guberni. Oficjalne dane statystyczne nie zawierają uszczegółowienia ze względu na płeć, wiek, wyznanie czy na-

⁷ Zgodnie z ustaleniami Ireny Gieysztor za normę wskaźnika maskulinizacji przyjmuję 105–107 mężczyzn na 100 kobiet (zob. I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 252).

⁸ *Pamyatnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1906 god*, Grodna 1905, s. 17.

⁹ A. Miodowski, *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostoczczyźnie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie”, 2016, t. 24, s. 118.

¹⁰ *Statisticheskij Yezhegodnik Rossii 1915 god (God dvenadsatyy)*, Petrograd 1916, s. 74.

¹¹ *Ibidem*, s. 80.

rodowość. Jest to problemem w przeprowadzeniu prawidłowej analizy prezentowanych danych oraz potwierdza brak możliwości precyzyjnych ustaleń.

Prawie 13-procentowa strata ludności miast i miasteczek budzi wątpliwości. Szczegółowa analiza strat w poszczególnych powiatach i miastach wskazuje na spore zmiany demograficzne (patrz: Aneks. Tabela 2). Najwięcej ludności straciły miasta położone w centralnych powiatach, czyli w: prużańskim (35,39% mieszkańców miast), słonimskim (30,30%), bielskim (29,37%), kobryńskim (27,52%), wołkowyskim (25,94%). W całej guberni grodzieńskiej 32 miasta straciły powyżej 30% mieszkańców w ciągu ośmiu miesięcy prowadzenia działań wojennych. Z takim wskaźnikiem było 5 miast w powiatach białostockim i wołkowyskim, po 4 miasta w powiatach bielskim, grodzieńskim, słonimskim, kobryńskim, brzeskim – 3 miasta i najmniej – 2 miasta – w powiecie prużańskim. W trzech miastach – Narwi, Dworcu i Łyskowie – ubytek ludności miejskiej wyniósł powyżej 60%, z czego w Dworcu spadek osiągnął poziom prawie 70%. W grupie szacunkowych strat od 51 do 60% populacji znalazło się 7 miast, w grupie od 41 do 50% – 8 miast, a straty w przedziale od 31 do 40% dotknęły 14 miast. Pozostałe miasta w guberni grodzieńskiej zanotowały spadek poniżej 30% ludności miejskiej.

Przyczyny strat demograficznych

Na destabilizację demograficzną guberni grodzieńskiej wpłynęły pobory mężczyźni do armii rosyjskiej prowadzone w latach 1914–1915. Od wybuchu Wielkiej Wojny doszło do regularnego uzupełnienia strat armii rosyjskiej. Białoruski historyk Wital Karnialuk ustalił, że do wiosny 1915 r. było dziewięć mobilizacji. Objęły one 103.000 mężczyzn między 22. a 39. rokiem życia, czyli 4,9% całej populacji guberni grodzieńskiej i 9,9% wszystkich mężczyzn¹². Intensywność poborów oraz straty mężczyzn w grupie wiekowej między 20. a 39. rokiem życia są widoczne w strukturze rodzin ewakuowanych w 1915 r. do guberni tomskiej z powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego¹³.

Prowadzone na froncie wschodnim intensywne działania wojenne doprowadziły do napływu rannych żołnierzy. Białystok oraz Grodno były miastami tyłowymi Frontu Północno-Zachodniego, do których w pierwszej kolejności transportowano rannych w latach 1914–1915. Żołnierzy umieszczano w szpitalach polowych organizowanych w wymienionych miastach¹⁴. W świetle badanego materiału źródłowego nie wydaje się, by ten

¹² V. Karnyaluk, *Pra kol'kasts' pryzvanykh u rasiyskaye voyska z Vilyenskay, Vitsyebskay, Haradzyenskay Myenskay i Mahilyowskay hub. u chasy Piyershay svyatovay vayny (1914–1917 hh.)*, „Histarychny Almanakh”, 2000, No. 3, s. 177.

¹³ S. Dmitruk, *Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 2017, t. 39, s. 298–299, 311.

¹⁴ *Wielka Wojna i kres zaboru rosyjskiego. Wybór źródeł obrazujący stan Białegostoku w latach 1914–1915*, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2017, s. 7.

proces w istotny sposób wpłynął na demografię guberni grodzieńskiej, ponieważ część żołnierzy wracała do jednostek wojskowych po odbytej rekonwalescencji.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że aż 18 miast straciło od 41 do 70%. Jest to dość duża skala strat demograficznych, jakie nastąpiły zaledwie po kilku miesiącach prowadzenia wojny. Wątpliwości nie budzą spore straty – na poziomie 30–40% – ludności miast położonych w pobliżu prowadzonych działań wojennych, czyli na terenie powiatu białostockiego (Goniądz, Knyszyn, Trzcianne, Jasionówka, Suraż). Ubytki wiązały się z ucieczkami ludności przed nadciągającym frontem. Prawdopodobnym miejscem osiedlenia opuszczającej te miasta ludności było Grodno, Choroszcz, Białystok, Brześć, Włodawka¹⁵. Wskazują na to dodatnie przyrosty w liczbie mieszkańców wymienionych miast (patrz: Aneks. Tabela 2).

Już po rozpoczęciu działań wojennych, latem 1914 r. miały miejsce pierwsze masowe migracje ludności cywilnej z Królestwa Polskiego i zachodnich guberni w głąb Rosji. W zależności od bezpośrednich przyczyn tego zjawiska historycy określają je: ewakuacją, uchodźstwem, bieżenstwem, deportacją, wygnaniem lub wysiedleniem¹⁶. Pierwsi uchodźcy w guberni grodzieńskiej pojawili się podczas operacji wschodniopruskiej. Cywile pochodzili z sąsiedniej guberni suwalskiej i dotarli do Druskiennik na początku września 1914 r.¹⁷ W tym czasie Grodno i Białystok pełniły rolę ważnych węzłów kolejowych, z których można było skierować uchodźców do Mińska, Smoleńska, Moskwy i Petersburga¹⁸. W kolejnych miesiącach osoby uciekające i ewakuowane docierały z pozostałych terenów Królestwa Polskiego. Część z nich zatrzymała się prawdopodobnie w największych miastach guberni – Brześciu, Grodnie i Białymstoku oraz innych miejscowościach. Niewykluczone, że napływ ludzi z terenów objętych i zagrożonych działaniami wojennymi wyrównał realne straty demograficzne oraz wpłynął na badane oficjalne dane statystyczne.

Wysiedlenia ludności cywilnej wokół twierdz w Osowcu, Grodnie i Brześciu również nie stanowiły głównego powodu zmian demograficznych. Ze względu na duże znaczenie strategiczne od początku wojny w rejonie twierdz obowiązywały specjalne rozkazy, dotyczące postępowania wobec ludności cywilnej¹⁹. Według Anatola Wapa, w końcu lipca 1914 r. ewakuowano 1.578 osób z 4 wsi: Sośni, Białogródów, Nowego Osowca, Połoch-

¹⁵ A. Gawryszewski, op. cit., s. 410–415.

¹⁶ Szerzej na temat pojęć związanych z migracją ludności cywilnej na terenie Rosji w 1915 r. zob.: S. Dmitruk, *Wspomnienia o powrocie z bieżenstwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2015, z. 43, s. 215, przypis 3; idem, *Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii...*, przypis 2.

¹⁷ „Grodenskyya Yeparkhyalnyya Viedomosti”, 1914, nr 40–41, s. 485–497.

¹⁸ *Wielka Wojna i kres zaboru rosyjskiego...*, s. 6.

¹⁹ K. P. Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), s. 113–114.

wa i dworu Leonów²⁰. Uchodźstwo mieszkańców miast położonych w pobliżu twierdzy osowieckiej nie wynikało ze specjalnych rozkazów wojskowych, a z sytuacji związanej z przebiegiem walk na froncie i dotyczyło, jak wspomniano, zaledwie 5 miast w powiecie białostockim. W przypadku twierdzy grodzieńskiej i brzeskiej w omawianym okresie nie było masowych wysiedleń ludności cywilnej na terenie guberni grodzieńskiej. Ponieważ rejon twierdzy Brześć obejmował powiat biały w guberni chełmskiej, to mieszkańcy tego powiatu ponosili konsekwencje decyzji jej komendanta²¹.

Na początku 1915 r. w guberni grodzieńskiej przeprowadzono masową deportację ludności pochodzenia niemieckiego lub austro-węgierskiego. Według rosyjskiej administracji cywilnej i wojskowej grupa ta miała stanowić zagrożenie dla państwa. Ludność niemiecka była jedną z pierwszych społeczności masowo deportowanych w głąb Rosji, jako element podejrzany o szpiegostwo i wrogo nastawiony do imperium. Zachowanie osób wojskowych i cywilnych wobec ludności niemieckojęzycznej wpisuje się w politykę narodowościową państwa rosyjskiego z tego okresu. Ostateczną decyzję o masowych wysiedleniach rosyjskich poddanych niemieckojęzycznych podjął 18 stycznia 1915 r. szef sztabu armii rosyjskiej, gen. Mikołaj Januszkiewicz²². Deportację zaplanowano w pasie 110 km od linii frontu. Na podstawie decyzji gen. Januszkiewicza i zgodnie z rozkazem dowódcy 10 armii rosyjskiej, gen. Tadeusza Siversa, w I kwartale 1915 r. z guberni grodzieńskiej ludność niemieckojęzyczną przesiedlono do Moskwy, Petersburga, guberni wiackiej (w tym 338 osób z Białegostoku) i irkuckiej (1.800 osób). Między jesienią 1914 r. a wiosną 1915 r. z guberni Królestwa Polskiego oraz dawnych guberni Kraju Północno-Zachodniego i Kraju Południowo-Zachodniego deportowano ponad 420.000 Niemców²³.

Wysoki odsetek strat demograficznych we wspomnianych 18 miastach guberni grodzieńskiej wiązał się z wysiedleniem ludności żydowskiej w latach 1914–1915. Prawidłowe wnioskowanie ułatwiłyby szczegółowe dane statystyczne dotyczące narodowości lub wyznania, których brakuje w analizowanym materiale badawczym.

²⁰ S. Dmítruk, *Szacunkowe straty demograficzne prawosławnego dekanatu białostockiego w latach 1914–1923*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2018, z. 49, s. 125. Więcej na temat walk o twierdzę Osowiec zob.: A. Wap, *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994, s. 46–48. Prawdopodobnie tuż przed i w trakcie walk o Osowiec jesienią 1914 r. władze wojskowe wysiedlały ludność cywilną. Niewykluczone, że ludność uciekała z własnej inicjatywy, z terenu zagrożonego działaniami wojennymi. Zagadnienie wymaga dalszych badań.

²¹ K. P. Pekała, op. cit., s. 113, 119, 144.

²² Ibidem, s. 164; E. Lor, *Russkiy natsjonalizm i Rossijskaya imperiya: kampaniya protiv „vrazheskich poddannyykh” v gody pervoy mirovoy vojny*, Moskwa 2012, s. 155.

²³ E. Lor, op. cit., s. 155; V. Karnyalyuk, *Historychnaya demahrfiya pyershay susvyetnay vayny: byezhanstva z zachodnikh hubyernyav Rasiyskay impyeryi (1914–1917 hh.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1999, z. 12, s. 26–27; *Wielka Wojna i kres zaboru rosyjskiego...*, s. 8–9, 94–103. Problem deportacji ludności niemieckiej z guberni grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej i kowieńskiej w latach 1914–1915 wymaga dalszych badań.

Przed I wojną światową odsetek ludności żydowskiej w miastach guberni grodzieńskiej wynosił od 35 do ponad 70%. Potwierdzają to szcążkowo zachowane dane z 6 miast z 1906 r. (zobacz: Aneks. Tabela 3)²⁴. Główną przyczyną wypędzenia i przesiedlenia Żydów był rozpowszechniony antysemityzm w rosyjskich kręgach wojskowych i państwowych. Kampania antyżydowska prowadzona latami przez różne organizacje polityczne, społeczne i konfesyjne wpłynęła na wysiedlenia ludności żydowskiej z zachodnich krańców Rosji w latach 1914–1915²⁵. Pod pozorem oskarżeń o szpiegostwo, współpracę z wrogiem, sabotaż i unikanie służby wojskowej wczesną jesienią 1914 r. rozpoczęła się akcja deportacyjna osób wyznających judaizm ze strefy przyfrontowej na ziemiach Królestwa Polskiego²⁶. Początkowo wysiedlenia rosyjskich Żydów nie miały znamion akcji planowej i zorganizowanej. W większości przypadków były spontaniczne i uzależnione od postaw poszczególnych oficerów, ale żołnierze dopuszczali się przemocy fizycznej wobec ludności żydowskiej oraz dokonywali licznych grabieży mienia²⁷. 25 stycznia 1915 r. gen. Januskiewicz wydał cyrkularz dotyczący deportacji Żydów z rejonu działań wojennych i dyslokacji oddziałów wojskowych, a uszczegółowił go rozkaz dowódcy Frontu Północno-Zachodniego – gen. Mikołaja Ruzskiego²⁸. Rozkaz gen. Ruzskiego został wykonany częściowo i objął 50.000 Żydów²⁹. W kwietniu i maju 1915 r. rosyjskie dowództwo postanowiło wysiedlić ludność żydowską, w sposób podobny do deportacji ludności niemieckojęzycznej. Akcję przeprowadzono w sporej części zachodnich guberni Rosji, a nie tylko w obrębie prowadzonych działań wojennych. Deportowaną ludność żydowską ulokowano na wschód od rzeki Dniepr, czyli w guberniach: jekaterynosławskiej, mohylewskiej, czernichowskiej, połtańskiej i tawryjskiej – z pominięciem Krymu³⁰.

Masowe wysiedlenia Żydów nastąpiły tuż po przełamaniu frontu w Gorlicach, w ciągu dwóch ostatnich tygodni maja 1915 r. Według Konrada Zielińskiego, do końca maja 1915 r. z guberni Królestwa Polskiego i innych zachodnich guberni rosyjskich wypędzono i deportowano 526.000 Żydów, z tego 26.000 z guberni grodzieńskiej³¹. Zakładając taką stratę demograficzną w świetle zbadanego materiału (zobacz: Aneks. Tabela 2) aż 37,6% wszystkich szacunkowych strat ludności w guberni grodzieńskiej

²⁴ Nie zachowały się drukowane szczegółowe demograficzne dane źródłowe z lat 1907–1915, co stanowi utrudnienie w badaniach, ponieważ nie można prawidłowo oszacować skali przesiedleń ludności żydowskiej z guberni grodzieńskiej w głąb Rosji w latach 1914–1915.

²⁵ E. Lor, op. cit., s. 162.

²⁶ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 127; E. Lor, op. cit., s. 162–163.

²⁷ E. Lor, op. cit., s. 163.

²⁸ Ibidem, s. 163–164.

²⁹ Ibidem, s. 164.

³⁰ Ibidem, s. 162–164; K. Zieliński, op. cit., s. 127.

³¹ Ibidem, s. 138.

w latach 1914–1915 przypadało na deportacje ludności żydowskiej w głąb Rosji. Ustalenia K. Zielińskiego potwierdzają wskazane wysokie odsetki strat ludności w 18 miastach guberni grodzieńskiej.

Zbadany materiał statystyczny wskazuje na to, że masowe wysiedlenia ludności żydowskiej odbyły się głównie w centralnych i wschodnich powiatach guberni grodzieńskiej, a rozkazy wojskowe głównodowodzących zostały dość skrupulatnie wypełnione przez oficerów polowych. Miasta, które straciły najwięcej mieszkańców w latach 1914–1915 to: Jasionówka i Trzcianne w powiecie białostockim, Kleszczele, Mielnik, Narew w powiecie bielskim, Łunna w powiecie grodzieńskim, Szerszów w powiecie prużańskim, Izabelin, Łysków, Jałówka i Świsłocz w powiecie wołkowyskim, Domaczewo w powiecie brzeskim, Antopol, Iwanowo, Horodec w powiecie kobryńskim, Diatłowo, Dworzec, Kosów w powiecie słonimskim (zobacz: Aneks. Tabela 2). Kilka miast straciło od 35 do 39% ludności. Były to Orla, Knyszyn, Brzostowica Wielka, Indura, Jeziory, Pruzana, Piaski, Milejczyce. Z wymienionych miast najbliższej frontu znajdowały się: Knyszyn, Trzcianne i Jasionówka. Pozostałe wymienione miasta miały centralne położenie w guberni grodzieńskiej. Wydaje się, że liczebność miast w sąsiadującej z Królestwem Polskim guberni grodzieńskiej powinna wzrosnąć, ponieważ napływała do niej ludność z terenów objętych działaniami wojennymi. Względnie liczba ludności mogła spaść od 10 do 20%. Szacunkowe straty w ciągu roku prowadzenia działań wojennych były dwukrotnie lub trzykrotnie większe. W związku z tym wysokie straty ludności miast wiązały się z deportacją ludności żydowskiej.

Wnioski

Szacunkowa analiza statystyczna strat ludności miast i miasteczek potwierdza znaczne zmiany w strukturze ludności guberni grodzieńskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny. Na ubytki demograficzne wpłynęły deportacje ludności żydowskiej i niemieckiej, straty bojowe rosyjskich jednostek wojskowych, pobory mężczyzn, migracje wewnątrz guberni oraz przemieszczanie się ludności cywilnej z terenów objętych działaniami wojennymi. Ostateczne zmiany demograficzne w guberni grodzieńskiej nastąpiły wraz z odwrotem Rosjan latem 1915 r. Uchodźstwo ludności cywilnej wpłynęło destabilizująco na omawianą jednostkę administracyjną zmieniając jej charakter narodowy, wyznaniowy i społeczny.

Prowadzona przez lata rosyjska polityka narodowościowa doprowadziła do wysiedleń i deportacji ludności niemieckojęzycznej oraz żydowskiej. Poglądy rosyjskie na kwestię żydowską z końca XIX–początku XX w. przyczyniły się do szeregu zdarzeń ksenofobicznych, antysemitycznych i zbrutalizowały postępowanie czynników, głównie wojskowych, wobec rosyjskich Żydów w latach 1914–1915. Antysemityzm nie był czymś

wyjątkowym w regionie. Działania antyżydowskie prowadziły wszystkie strony konfliktu zaangażowane w walkę zbrojną na froncie wschodnim³².

Między 1914 a 1915 r. rozpoczęła się destrukcja rosyjskiego przemysłu na zachodnich krańcach Rosji, położonych w pobliżu prowadzonych działań wojennych. W guberni grodzieńskiej wiązało się to z deportacją ludności niemieckiej. Większa część osób pochodzenia niemieckiego była kolonistami oraz właścicielami fabryk. Na przełomie XIX i XX stulecia ludność niemieckojęzyczna wpłynęła na ożywienie gospodarcze Rosji, w tym na gospodarkę guberni grodzieńskiej. Wraz z jej deportacją, a szczególnie zniszczeniami fabryk, zakładów i gospodarstw niemieckich latem 1915 r. przez rosyjskie jednostki wojskowe, potencjał ekonomiczny guberni grodzieńskiej został całkowicie zniszczony³³.

Odpowiedź na pytanie, dotyczące oszacowania strat demograficznych w pierwszym roku Wielkiej Wojny, to jedna z możliwych prób przeprowadzenia prawidłowej analizy badawczej tytułowego zagadnienia. Ze względu na trudności związane ze zniszczeniami archiwaliów polskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich z lat 1914–1918 rozwikłanie i oszacowanie strat demograficznych zachodnich guberni rosyjskich w I wojnie światowej jest wyzwaniem naukowym, które należy podjąć w przyszłości.

Aneks

Tabela 1. Liczebność guberni grodzieńskiej przed 1 sierpnia 1914 roku

Powiat	Obszar (w km ²)	os./km ²	K	M	Łącznie	K/M	os./km ²
Grodzieński	4264	59,4	134700	127500	262200	105,6	61,5
Brzeski	4881	55,2	144700	132700	277400	109,0	56,8
Białostocki	2909	89,1	144200	130800	275000	110,2	94,5
Bielski	3568	58,9	110500	106000	216500	104,2	60,6
Wołkowyski	3813	52,9	102400	101900	204300	100,4	53,6
Kobryński	5257	44,6	120500	117200	237700	102,8	45,2
Prużański	4164	42,5	90600	87800	178400	103,2	42,8

³² W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna. Tom I Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014, s. 337–340; S. Lehnstaedt, *Antysemitizm okupantów austro-węgierskich i niemieckich w Królestwie Polskim w latach 1915–1918*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu I wojny światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016, s. 615–630.

³³ V. Volkava, *Ziemie białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej*, [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i Kresy Wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych*, red. G. Kucharczyk, Warszawa 2019, s. 748–751, s. 827; *Wielka Wojna i kres zaboru rosyjskiego...*, s. 9–11.

Słonimski	7126	42,3	145400	157100	302500	92,5	42,5
Sokólski	2612	52,6	70900	69400	140300	102,2	53,7
Razem	38594	52,9	1063900	1030400	2094300	103,3	54,3

Źródło: *Statisticheskij Yezhegodnik Rossii 1915 god (God dvenadsatyy)*, Petrograd 1916, s. 35–36. Skróty: K – kobiety; M – mężczyźni; K/M- współczynnik maskulinizacji; os./km² – gęstość zaludnienia.

Tabela 2. Liczebność miast guberni grodzieńskiej w 1914 i 1915 roku

Lp.	Miasto	1914 rok	1915 rok	Przyrost ludności	Przyrost ludności w %
BIELSKI					
1	Boćki	2515	2346	-169	-6,72%
2	Brańsk	4436	3822	-614	-13,80%
3	Bielsk Podlaski	9198	6882	-2316	-25,18%
4	Drohiczyn	1648	2023	375	22,75%
5	Kleszczele	4134	1794	-2340	-56,60%
6	Mielnik	2692	1290	-1402	-52,08%
7	Narew	3843	1423	-2420	-62,97%
8	Niemirów	699	909	210	30,04%
9	Orla	3902	2484	-1418	-36,34%
10	Siemiatycze	8200	5819	-2381	-29,04%
11	Ciechanowiec	6800	5159	-1641	-24,13%
	łącznie	48.067	33.951	-14.116	-29,37%
BIAŁOSTOCKI					
12	Białystok	98170	99641	1471	1,49%
13	Goniądz	4104	2850	-1254	-30,55%
14	Gródek	5128	4038	-1090	-21,26%
15	Zabłudów	4180	3407	-773	-18,49%
16	Knyszyn	5150	3188	-1962	-38,08%
17	Supraśl	3568	2590	-978	-27,41%
18	Suraz	2063	1343	-720	-34,90%
19	Trzcianne	3192	1792	-1400	-43,86%

Szacunkowe straty demograficzne miast guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915 247

20	Choroszcz	3200	3929	729	22,78%
21	Jasionówka	2742	1565	-1177	-42,92%
	łącznie	131.497	124.343	-7.154	-5,44%
SOKÓLSKI					
22	Wasilków	5565	5559	-6	-0,11%
23	Dąbrowa	1604	1605	1	0,06%
24	Korycin	759	760	1	0,13
25	Nowy Dwór	2040	1410	630	-30,88%
26	Sidra	1008	1110	102	10,12%
27	Sokółka	6280	6290	10	0,16%
28	Suchowola	3416	3420	4	0,12%
29	Janów	2705	2715	10	0,37%
30	Odelsk	1838	1840	2	0,11%
	łącznie	25.215	24.709	-506	-2,00%
GRODZIĘSKI					
31	Brzostowica Wielka	2516	1544	-972	-38,63%
32	Grodno	58746	63036	4290	7,31%
33	Druskienniki	3572	3613	41	1,15%
34	Indura	3825	2304	-1521	-39,76%
35	Kamionka	897	657	-240	-26,76%
36	Krynki	8231	6117	-2114	-25,68%
37	Kuźnica	1520	1533	13	0,86%
38	Łunna	2954	1661	-1293	-43,77%
39	Mosty	2042	2307	265	12,98%
40	Jeziory	3990	2560	-1430	-35,84%
41	Skidel	2414	3832	1418	58,74%
	łącznie	90.707	89.164	-1543	-1,70%
PRUŻAŃSKI					
42	Bereza Kartuska	5438	4132	-1306	-24,02%
43	Narewka	1516	1487	-29	-1,91%

44	Prużana	11795	7601	-4194	-35,56%
45	Sielec	2952	2376	-576	-19,51%
46	Szerszów	9125	3987	-5128	-56,20%
47	Malecz	2698	2067	-631	-23,39%
	łącznie	33.524	21.650	-11.864	-35,39%
WOLKOWYSKI					
48	Wolkowysk	15890	15685	-205	-1,29%
49	Zelwa	2560	2230	-330	-12,89%
50	Izabelin	1900	794	-1106	-58,21%
51	Łapienice	570	419	-151	-26,49%
52	Łysków	3200	1160	-2040	-63,75%
53	Mścibów	1554	1137	-417	-26,83%
54	Oziernica	848	744	104	-12,26%
55	Piaski	3240	2037	-1203	-37,13%
56	Porozów	2480	1821	-659	-26,57%
57	Roś	994	951	-43	-4,33%
58	Świsłocz	6460	3056	-3404	-52,69%
59	Jałówka	2930	1326	-1604	-54,74%
	łącznie	42.626	31.360	-11.058	-25,94%
BRZEŃSKI					
60	Brześć Litewski	57603	63579	5976	10,37%
61	Włodawka	1001	1202	201	20,01%
62	Domaczewo	1216	1789	-573	-47,12%
63	Kamieniec Litewski	5125	4282	-843	-16,45%
64	Milejczyce	2500	1616	-884	-35,36%
65	Czarnawczyce	1625	1125	-500	-30,77%
	łącznie	69.070	73.593	3.377	4,88%
KOBRYŃSKI					
66	Antopol	5710	3150	-2560	-44,80%
67	Horodec	3600	1582	-2018	-56,06%

Szacunkowe straty demograficzne miast guberni grodzieńskiej w latach 1914–1915 249

68	Drohiczyn	3092	2182	-910	-29,43%
69	Dywin	4000	4088	88	2,20%
70	Iwanowo	6121	3101	-3020	-49,34%
71	Kobryń	10485	9278	-1207	-11,51%
72	Motol	5778	4822	-956	-16,55%
73	Chomsk	2978	2067	-911	-30,59%
	łącznie	41.764	30.270	-11.494	-27,52%
SŁONIMSKI					
74	Byteń	2420	2314	-106	-4,38%
75	Hołynka	620	693	73	11,73%
76	Dworzec	4128	1247	-2881	-69,79%
77	Dereczyn	2516	2250	-266	-10,57%
78	Diatłowo	6301	3298	-3003	-47,66%
79	Kosów	5212	2602	-2610	-50,08%
80	Molczadź	1888	1424	-464	-24,58%
81	Różana	7310	4878	-2432	-33,27%
82	Słonim	21624	17550	-4074	-18,84%
	łącznie	52.019	36.256	-15.763	-30,30%
RAZEM		534489	465296	- 69193	-12,94 %

Źródło: „Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodenskoy Gubernii na 1914 god”, Grodno 1913, ch. II, s. 9–10; „Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodenskoy Gubernii na 1915 god”, Grodno 1916, ch. II, s. 7–8.

Tabela 3. Struktura wyznaniowa mieszkańców wybranych miast guberni grodzieńskiej w 1906 roku

Miasto	Prawosławni		Rzymscy katolicy		Protestanci		Żydzi		Mahometanie		Razem
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	
Grodno	6164	14,3	8761	20,1	424	0,9	27999	64,3	178	0,4	43526
Białystok	6600	8,4	12250	15,6	2928	3,7	56719	72,2	72	0,1	78569
Knyszyn	86	1,9	2750	62,2	0	0,0	1582	35,9	0	0,0	4418
Mielnik	996	38,6	913	35,4	0	0,0	670	26,0	0	0,0	2579
Narew	1965	39,8	717	14,5	0	0,0	2250	45,6	0	0,0	4932
Prużana	2421	26,8	583	6,5	0	0,0	6014	66,7	0	0,0	9018

Źródło: Pamyatnaya Knizhka Grodenskoy Gubernii na 1906 god, Grodna 1905, s. 12–13.

Bibliografia**Źródła drukowane**

Wielka Wojna i kres zaboru rosyjskiego. Wybór źródeł obrazujący stan Białegostoku w latach 1914–1915, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2017.

Czasopisma:

„Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1914 god”, Grodno 1913.

„Adres-Kalendar i Spravochnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1915 god”, Grodno 1916.

„Grodnenskyya Yeparkhyalnyya Vedomosti”: 1914.

Pamyatnaya Knizhka Grodnenskoj Gubernii na 1906 god, Grodna 1905.

Statisticheskij Yezhegodnik Rossii 1915 god (God dvenadtsatyy), Petrograd 1916.

Opracowania

Borodziej W., Górny M., *Nasza wojna. Tom I. Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014.

Dmitruk S., *Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 2017, t. 39.

Dmitruk S., *Szacunkowe straty demograficzne prawosławnego dekanatu białostockiego w latach 1914–1923*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2018, z. 49.

Dmitruk S., *Wspomnienia o powrocie z bieżęstwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 43, Białystok 2015.

Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.

Gieysztorowa I., *Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1980, t. 12.

Gieysztorowa I., *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.

Kaczyńska E., *Gubernia suwalska w świetle oficjalnych danych statystycznych w latach 1866–1914*, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965.

Lehnstaedt S., *Antysemityzm okupantów austro-węgierskich i niemieckich w Królestwie Polskim w latach 1915–1918*, [w:] *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu I wojny światowej*, red. A. Nowak, Warszawa 2016.

Łukaszewicz J., *Zaludnienie ziem polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 26, 2005.

Maliszewski E., *Przewodnik po guberni grodzieńskiej. Zarys Statystyczno-opisowy (z mapką)*, Warszawa 1919.

Miodowski A., *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostocczyźnie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 24, Białystok 2016.

Ogórek B., *Terytorialne zróżnicowanie demograficznych skutków I wojny światowej w populacji II Rzeczypospolitej*, [w:] *Metamorfozy społeczne, t. 20, Studia i materiały do dziejów społecznych Polski w latach 1914–1918*, red. K. Sierakowska, Warszawa 2018.

- Pękała K. P., *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*, Lublin 2012 (wydruk rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Lewandowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).
- Stpiczyński T., *Ludność ziem polskich podczas I wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1997, t. 20.
- Volkava V., *Ziemie białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej*, [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i Kresy Wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych*, red. G. Kucharczyk, Warszawa 2019.
- Wap A., *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994.
- Zieliński K., *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.
- Karnyaluk V., *Histarychnaya demahrafiya pyershay susvyetnay vayny: byezhanstva z zakhodnikh hubyernyav Rasiyskay impyeryi (1914–1917 hh.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1999, z. 12.
- Karnyaluk V., *Pra kol'kasts' pryzvanykh u rasiyskaye voyska z Vilyenskay, Vitsyebuskay, Hara-dzyenskay Myenskay i Mahilyowskay hub. u chasy Piyershay svyatovay vayny (1914–1917 hh.)*, „Histarychnyy Almanakh”, 2000, no. 3.
- Lor E., *Ruskiy natsionalizm i Rossiyskaya imperiya: kampaniya protiv „vrazheskikh poddannyykh” v gody pervoy mirovoy voyny*, Moskva 2012.

Estimated loss of the civilian population in the Grodno Governorate between 1914 and 1915

Summary: This study attempts to estimate the losses in the civilian population inhabiting the towns of the Grodno Governorate between 1914 and 1915. The estimate is based on Russian statistical data. The source data were statistically processed and analyzed. The article lays the groundwork for further research into the causes and effects of demographic changes on Polish territory during World War I, with special emphasis on the Grodno Province.

Keywords: World War I; Grodno Governorate; exile; deportations; civilian population